

A SZÖVEG TÖRTÉNETISÉGE

SZABÓ ZOLTÁN

1. A történetiség szempontja és igénye még mint puszta kérdés is alig merül fel a szövegnyelvészeti szakirodalomban. A legtöbb szövegelméletre ugyanis a diakronikus elv teljes hiánya jellemző. A történetiség hiányát három okkal magyarázhatjuk.

Az első az a jól ismert tény, hogy a már kialakult szöveg többé nem változik. Ebből a textológusok többsége azt a — szerintünk téves — következtetést vonta le, hogy a szöveget mint nem változó jelenséget nincs miért diakronikusan vizsgálni.

A második ok a nyelvtudomány egészében, legalábbis a nyelvelméletek szintjén kialakult helyzetnek megfelelő körülmény: a szinkronia egyeduralma, kizárólagos érvénye.

A harmadik ok a nyelvtörténet és irodalomtörténet válsága (l. erről pl. GREENBERG: 1979., illetőleg WEISGERBER: 1964., WELLEK: 1973.), ami miatt elméleti alapjuk korszerűsítésére, megújítására nem kerülhetett sor. Ez a válság kétségkívül háttérbe szorította a diakronia igénylését, és ami talán ennél is fontosabb, emiatt a nyelvtörténet és az irodalomtörténet nem biztosíthatott megfelelő elméleteket az elméleti kérdésekben köztudottan nagyon is igényes textológusoknak, főleg azoknak, akik mint a kérdéses tudományok közötti határmezsgyén állók esetleg diakroniával szeretnék volna kiegészíteni elméletük és szövegírási technikájuk szinkroniáját.

Az első ok cáfolata cikkem témája. A második és harmadik okról itt most csak annyit, hogy mind a nyelvtörténet, mind pedig az irodalomtörténet elméletében újabb és biztató fejleményekről beszélhetünk, olyanokról, amelyek kedvezően hathatnak a szövegnyelvészeti kutatásokra is (l. pl. GREENBERG: 1979., GAMKRELIDZE: 1987., HOENIGSWALD: 1987., illetőleg GENETTE: 1971., COHEN (szerk.): 1974., KIBÉDI: 1979., 1981., 1983., KUSHNER: 1978., SZILI: 1983., VEIT: 1981., WEISGERBER: 1983.).

2. A szöveg történetisége ugyan elhanyagolt, de nem teljesen ismeretlen kérdés. Ha szórványosan is, mégis csak szóba került, így érthető, hogy ezek a korábbi megjegyzések számunkra értékes előzmények, kiindulópontként szolgáló vélemények. Így például FAYOLLE (1966. 133) szerint a szöveg egy történeti dimenzióba illeszkedik bele, minthogy megvan a saját története. POSNER (1969. 265) úgy véli, hogy a szöveg struktúrájában még a történetiség is egy szemiotikai rendszert képvisel. SPENCER és GREGORY (1970. 83) egészen nyilvánvalónak tekinti, hogy a szöveg tanulmányozásának egyik legfontosabb dimenziója történeti jellegű. Haidu (1981. 1-2) több középkori francia vers szemiozsisát társadalomtörténeti jelenségként a szövegnek a történetiséghez való viszonyában ragadja meg, és — mint hangsúlyozza — a verseknek nem szövegiségük ellenére van történetiségük, hanem ellenkezőleg, történetiségük épp szövegiségükből fakad. Ennyiből is látható, hogy a szöveg történetisége mint fontos kérdés korábban is felmerült. Van tehát mit folytatni.

3. Tézisünk az, hogy a történetiség a szöveg lényegének szerves része, tehát nem pusztán kísérő jelensége, hanem egyik minősége (standardja, dimenziója), ami az egyik lehetséges külső kontextusából fakad.

Ennek kifejtéséhez a kiindulópontunk az, hogy a szöveg szerves összetettség (l. pl. OOMEN: 1979. 276), több és különböző természetű belső és külső kontextusa, illetőleg szintje, rétege, részstruktúrája van. Ezek közül az egyik külső kontextust a szöveg alkotását és befogadását meghatározó, korhoz kötött történelmi (többek között társadalomtörténelmi, művelődéstörténelmi, nyelvtörténelmi stb., az irodalmi művek esetében még irodalom- és művészettörténelmi) feltételek, körülmények alkotják.

Ezekről mint szóba jöhető meghatározó tényezőkről a szövegnyelvészeti szakirodalomban több helyen is szó esik, főleg a szövegpragmatikai elméletek képviselői tartják számon. Rendszerint a szöveg fogalmának meghatározásában, ha nem is mindig explicit módon, utalnak a társadalmi és történelmi meghatározottságra. Így például SOLLERS (1968.) úgy véli, hogy a szöveg történelmi dimenziója nem más, mint tényleges történetének sajátos szintje, amelyet egy adott korszak társadalmi 'gyakorlata' (pratique) határoz meg. A szövegnek ezt a szintjét SOLLERS 'szövegtörténetnek' nevezi (meg kell azonban jegyeznünk, hogy nála ebbe a kategóriába a szöveg alkotásának és befogadásának az időtartamát jelző 'szövegidő' is beletartozik). KRISTEVA (1968.) azt vizsgálja, hogy az irodalmi mű szövege hogyan ágyazódik bele saját 'történelmébe', amelyet társadalmi és művelődési 'sorozatok' történetével kapcsol össze. BREUER (1974. 38, 144) szerint a szövegalkotás alapjául szolgáló viselkedési normák történetileg és társadalmilag meghatározott tények, és — ami külön is hangsúlyozandó — ezek a tények változó jelenségek.

LIEB (1981. 154) olyan tényezőkkel számol, amelyeknek különböző történelmi folyamatokkal vannak kapcsolatai, minthogy korhoz kötöttek. A történelmi folyamatokhoz kapcsolódó tényezők között említi például a szövegalkotó szándékát, a befogadók elvárásait vagy a nyelvhasználati változatosságot. HÁIDU (1981. 1-2) a költemények szövegét társadalomtörténelmi tények verssé transzformálásának az eredményeként fogja fel.

Valóban, a szövegnek nyilvánvaló történelmi meghatározottsága van. Ez a meghatározottság — amely, mint láttuk, a külső kontextusba tartozó történelmi feltételekből, körülményekből fakad — átlényegül, a szöveg belső kontextusának, PETŐFI műszava szerinti kontextusának szerves részévé válik. Eszerint az, amit JULIUSZ KLEINER (idézi SZILI: 1969. 368) az irodalmi mű geneziséről mond, minden szövegre érvényes. Véleményét produktív analógiaként fogadhatjuk el: a történelmi valóság behatol a mű organizmusába.

Az így felfogott 'szövegtörténetiség' legvilágosabb megnyilvánulásai kövület jellegűek, hisz például a szöveg bizonyos alkotóelemei a szövegalkotás korának történelmi emlékei: a kor eszmevilágára utalnak, nyelvtörténelmi változásokról tanúskodhatnak stb. Igaza van tehát HÁIDUNAK (1981. 1-2) abban, hogy mindegyik irodalmi mű szövege a történelem bizonyossága, hisz kora nyomot hagyott benne. Egyiknek-másiknak történelmi forrásértéke is lehet.

És mindennek különös jelentősége van a szövegbefogadó számára, hisz az olvasóban aktualizálódik a szöveg rejtett élete, a történelmi korszak által meghatározott szerepe, értéke. Ezért is állíthatjuk, hogy a befogadó a maga módján újraalkotja a szöveget, és hogy történelmi (nyelv-, művelődés-, társadalomtörténelmi stb.) műveltsége az olvasás, megértés és értelmezés egyik feltétele.

Persze — mint a fentebb röviden kifejtett tézisünkben is kiderül — a szöveg történetisége nem korlátozódik a példaként jelzett kövületi jellegre. Lényege a történel-

mi meghatározottságból fakadó sajátos minősége, az, amire KRISTEVA (1968. 61) azal utal, hogy a szöveg 'olvassa történelmét'. És ez a 'történelem' a szöveg jellegétől (pl. szépirodalmi, tudományos stb. jellegétől) függően különböző (pl. nyelvi, társadalmi, művészeti, tudománytörténeti stb.) 'kódok' metszetét tartalmazza.

4. Az elmondottak mind azt bizonyítják, hogy a szövegnek történeti minősége van, és ebből következően jogosult és szükséges is a diakronikus vizsgálat. A történetiség elfogadása számottevő mértékben módosítja a szövegleírásoknak eddig kialakult módszerét, hisz a szinkronikus leírást diakronikus vizsgálattal kell kiegészítenünk, amiben a következő szempontokat tekinthetjük produktívnak:

(1) az elemzett szöveg létrejöttét meghatározó társadalmi, nyelvi, művelődési, művészeti tényezők számbavétele;

(2) a megfelelő (tehát pl. nyelv-, irodalom-, tudománytörténeti stb.) folyamatban való elhelyezése;

(3) a szövegalkotás forrásainak és hatásának, utóéletének a vizsgálata;

(4) a szöveg korábbi elemzéseinek és értékeléseinek számbavétele már csak azért is, mert a különböző korokban végzett elemzésekből szintén kialakítható egy történeti dimenzió.

E négy szempont alkalmazásából kikerekedő vizsgálat a szöveg 'életrajzának' tekinthető. Ennél is továbbmenően az (1), (3) és (4) a szöveg 'ontogenezisének', a (2) viszont a szöveg 'filogenezisének' nevezhető és fogható fel. Az is látható, hogy a (4)-t és részben a (2)-t nem számítva, az elemző tulajdonképpen nem változásokkal, hanem a történeti meghatározottság tényeivel foglalkozik, elsősorban azok a körülmények és események érdeklik, amelyeknek nyomai a vizsgált szövegben fennmaradtak.

A diakroniával kiegészített szövegleírás mint komplex(ebb) vizsgálat összhangban áll az irodalom- és nyelvtudományban vagy a stilisztikában meghonosodott eljárásokkal. Ennek a komplex vizsgálatnak a kifejlesztésével a szövegnyelvészet multi- és interdiszciplináris jellege, szerepe még jobban erősödhet. De legalább ennyire fontos az is, hogy a történetiség figyelembevételével megszűntethető egy jogosult bírálható elv és módszer, amelynek egyik áldatlan vejejárója a szöveg elszigetelt vizsgálata: kiragadása korszakából, környezetéből, elkülönítése alkotója és befogadója életrajzától, ami miatt aztán a tiszta szinkron leírás laboratóriumi érdekűvé lett.

5. Különös jelentősége van a történetiségnek a szövegtípusok vizsgálatában, ami főleg akkor a leginkább nyilvánvaló, ha a szövegtípust szöveg feletti kategóriának tekintjük, olyannak, ami egyedi konkrét szövegekből való elvonatkoztatás és általánosítás eredménye. Ez esetben ugyanis a kutatás végső forrása a szövegnek fentebb felvázolt történetisége. A szövegnyelvészet interdiszciplináris kapcsolatai révén a szövegtípus összekapcsolható a stílustípussal (az ún. funkcionális stílusokkal, mint amilyen például a szépírói, tudományos, hivatalos, publicisztikai, társalgási stb.), és így a szöveg történetiségéből elvonható vizsgálati eredmények a szűkebb vagy tágabb értelemben vett stílustörténet (egy stílus, például a szépírói vagy valamennyi stílus történetének) alapját alkothatják.

Hogy ez valóban lehetséges, azt egy (másutt kifejtett) próbálkozással (SZABÓ: 1991.) igazolhatom. Kísérletem lényege az, hogy a stílustörténet (a szépírói stílus történetének) egy új elméleti modellje szövegnyelvészeti forrásokból fejleszthető ki. A modell mindegyik részletéhez kiindulópont a szöveg, a szöveg történetisége, pontosabban az, hogy az irodalmi művek, szövegek, kapcsolataik intertextuális jellegűek, és hogy mind a szöveg, mind pedig az intertextualitás esetében az uralkodó elem

a történetiség. Idetartozik még az is, hogy a stílustörténet tárgya a szépirói stílus, valamint diakronikus alkotórésze, a stílusfejlődési tendencia (röviden: stílustendencia) szövegtani kategória: szöveg feletti minőség. És legalább ennyire fontos az is, hogy a változások egyik indítéka, az egyik belső fejlődési törvény az intertextuális kapcsolatokban rejlik, azokból következtethető ki.

A változásokat, a szóban forgó dinamikát magyarázó intertextualitást KRISTEVA (1968. 61) egyik idevágó elgondolásával világítom meg. Eszerint az intertextualitás egy-egy irodalmi műben felfedhető szövegbeli viszonyokat feltételez: az irodalmi mű struktúráját olyan részletek ('kódok') transzformációi, illetőleg ezek eredményei alkotják, amelyek korábbi szövegekből való 'újraírások' (átírások, átvételek). Másutt KRISTEVA (1969. 146) úgy véli, hogy minden szöveg egy másik szöveg elnyelése és átalakítása. KRISTEVA (1968. 61) szerint az így felfogott intertextualitás megmutatja, hogy — mint már fentebb idéztük — egy szöveg hogyan 'olvassa történelmét', és hogy hogyan van beágyazódva ebbe a 'történelembé', amely az említett transzformációk során társadalomtörténeti tényezők 'sorozataival' kapcsolódik össze.

KRISTEVA magyarázó elvét egy magyar stílustörténeti példával világítom meg. A vallásos barokk műveiben a gótikát képviselő kódexekből átvett, 'átírt' (újraírt) stiláris sajátosságokra, érzéki hatású képekre figyelhetünk fel: (Jézus neve) méz a szájban, muzsika a fülben (Pázmány). Az ilyen és az ehhez hasonló metaforák, a gótika 'naiv édelgésének' a hangulatát árasztó képek a barokk stílus alkotóelemei.

KRISTEVÁHOZ hasonlóan vélekednek a szövegiséggel, intertextualitással (is) számoló irodalmárok. KIBÉDI (1983. 48-49) azt hangsúlyozza, hogy „a formák irodalomtörténete egy egyszerre szinkronikus és diakronikus szövegköziségre épül”. JENNY (1976.) szerint „a szövegköziség nem hatások zűrzavaros és rejtelmes összeadódását jelenti, hanem számos szöveg átalakításának és asszimilációjának művét (műveletét), amelyet egy központi szöveg hajt végre” (idézi HUTCHEON: 1983. 60-61). Ez a 'központi szöveg' TODOROV (1971. 250) intertextuális kategóriájával azonosítható, ami nem más, mint egy folytonosan, szakadatlanul írt (egyedüli nagy) szöveg, a szövegek szövege, amelynek mindegyik egyedi szöveg alkotórésze. Ez a 'nagy' vagy 'központi' szöveg az egymást követő stílusfejlődési tendenciák (irányzatok) alkototta diakronikus sorozattal azonosítható, ami már csak azért is jelentős, mert a stílustörténetet az egymást váltó tendenciák sorozataként, az ebből kikerekíthető fejlődésrajzként fogjuk fel. Lényeges persze az is, hogy a szöveg történetiségéből fakadó, abból elvonatkoztatható ugyancsak diakronikus értékű intertextualitás az egyik legfontosabb fejlődési törvénynek, a ciklusosságnak az alapja (l. fentebbi példánkban: a gótikának a barokkban felfedhető, visszatérő sajátosságai).

6. Ennyit röviden a szöveg és a történetiség kapcsolatáról. Nem tárgyalhattam itt egy idekapcsolódó fontos kérdést, a szöveg dinamikájával összefüggő szövegidőt (l. erről pl. SOLLERS: 1968., KÖCK: 1973., MARCUS: 1985.). Az elmondottakból levonható legfontosabb következtetésünk az, hogy ma a szövegnyelvészet fejlettségének arra a szintjére jutott, amelyen a történetiség igénylése jogosult és szükséges is. Hogy valóban a szövegnyelvészet milyen mértékben vált tudománnyá, annak megítélésében ma már az a szempont is sokat számít, hogy mennyire tudja kifejleszteni a szinkronia mellett a további fejlődésének távlatában jelentős szerepet játszó diakroniát, ami — és ez nagyon fontos érv — az általános tudományelmélet igényes szempontjai szerint is elvárandó. Szükséges ez továbbá azért is, mert a szövegnyelvészet-hoz kapcsolódó egyedi szövegtudományok — mint láttuk többek között a stilsztika is — számít erre a diakroniáját érintő segítségre.

Irodalomjegyzék

- BREUER, Dieter:
1974. *Einführung in die pragmatische Texttheorie*. München, Fink.
- COHEN, Ralph (ed.):
1974. *New directions in literary history*. London, Routledge and Kegan.
- FAYOLLE, Roger:
1966. La „critique nouvelle”. *Nouvelle critique* 5.
- GAMKRELIDZE, Th. V.:
1987. Language change and diachronic linguistics. *Preprints of the plenary session papers*. XIVth International Congress of Linguists 10—15 August 1987. Berlin, 350—365.
- GENETTE, Gérard:
1971. Littérature et histoire. S. DOUBROVSKY—T. TODOROV (éd.): *L'enseignement de la littérature*. Paris.
- GREENBERG, Joseph H.:
1979. Rethinking linguistics diachronically. *Language* 55. 2. 275—290.
- Haidu, Peter:
1981. Text and history: The semiosis of twelfth-century lyric as socio-historical phenomenon. *Semiotica* 33. 1-2. 1—62.
- HOENIGSWALD, H. M.:
1987. Historical linguistics: Explanation of language change. *Preprints of the plenary session papers*. XIVth International Congress of Linguists 10—15 August 1987. Berlin, 366—383.
- HUTCHEON, Linda:
1983. A hatásról és a szövegköziségről. *Helikon* 1. 57—64.
- JENNY, Laurent:
1976. La stratégie de la forme. *Poétique* 27.
- KIBÉDI Varga Áron:
1979. Az irodalomtörténet elméleti problémái. *Literatura* 4. 357—364.
1981. Az irodalomtörténet elméleti problémái. *Literatura* 3—4. 374—380.
1983. Egy intertextuális irodalomtörténethez. *Helikon* 1. 42—49.
- KÖCK, Wolfram K.:
1973. Time and text: Towards an adequate heuristics. J. S. PETŐFI—H. RIESER (eds.): *Studies in text grammar*. Dordrecht — Holland and Boston — USA. Reidel. 113—204.
- KRISTEVA, Julia:
1968. Problèmes de la structuration du texte. *Linguistique et littérature, La Nouvelle Critique*, numéro spécial, Novembre, 55—64.
1969. *Séméiotikè*: Paris, Seuil.
- KUSHNER, Eva:
1978. Diachrony and structure: Thoughts on renewals in the theory of literary history. *Synthesis* 5. 38—50.
- LIEB, Hans-Heinrich:
1981. A text: what is it? A neglected question in text linguistics. J. S. PETŐFI (ed.): *Text vs sentence*. Continued. Hamburg, Buske, 134—158.
- MARCUS, Solomon:
1985. *Timpul*. București, Albatros.
- OOMEN, Ursula:
1979. Texts and sentences. J. S. PETŐFI (ed.): *Text vs sentence*. Hamburg, Buske, 272—280.
- POSNER, Roland:
1969. Strukturalismus in der Gedichtinterpretation. Textdeskription und Rezeptionsanalyse am Beispiel von Baudelaire's „Les Chats”. *Sprache im technischen Zeitalter* 29.
- SOLLERS, Philippe:
1968. Écriture et révolution. J. KRISTEVA, J. RISET, Ph. SOLLERS (éd.): *Théorie d'ensemble*. Paris, Seuil.
- SPENCER, J.—M. GREGORY:
1970. An approach to the study of style. D. C. FREEMAN (ed.): *Linguistics and literary style*. New York.
- SZABÓ, Zoltán:
1991. A stílustörténet egy szövegnyelvészeti modellje. (Megjelenőben a *Nyr*-ben.)

- SZILI, József:
 1969. A történetiség mint az irodalmi mű létezőmódja. *Helikon* 3-4. 360—371.
 1983. Vázlat az irodalomtörténet elméletéről. *Literatura* 1-4. 27—46.
- TODOROV, Tzvetan:
 1971. *Poétique de la prose*. Paris, Seuil.
- VEIT, Walter:
 1981. History and temporality: Some theses against scepticism in the writing of literary history. *Neohelicon* (VIII) 2. 255—267.
- WEISGERBER, Jean:
 1964. Défense de l'Histoire: Comment expliquer la 'crise' de la littérature? *Revue de l'Université de Bruxelles* XVI. mai-juillet, 331—346.
 1983. Hogyan írható le az irodalomtörténeti változás? *Helikon* 1. 9—16.
- WELLEK, René:
 1973. The fall of literary history. R. KOSELLECK—W-D. STEMPEL (hg.): *Geschichte: Ereignis und Erzählung*. München. 427—440.

HISTORICITY OF TEXTS

ZOLTÁN SZABÓ

It is generally held that text linguistics is not a domain of historical thought. In spite of this fact I have to emphasize that the neglect of historicity does not result from one or another standards of texts but from the present state of linguistics, the predominance of synchrony. That is why we may maintain that the standards of texts do not exclude historicity, on the contrary, they imply it. This implied historicity can be explained, first of all, by the fact that texts, in their genesis, are defined, among other facts of external contexts, by historical factors, conditions. This historical (external) context transforms itself into one of the constituents of the internal contexts, standards of texts: the historical reality enters into the organism of texts. This view of the historical dimension of texts has a productive implication for diachronic stylistic studies, too.